

14. Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinde 'ulaştırma' ve 'iletişim' söz varlığı

Zehra ERDEN¹

APA: Erden, Z. (2023). Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinde 'ulaştırma' ve 'iletişim' söz varlığı. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (36), 262-283. DOI: 10.29000/rumelide.1369080.

Öz

Ulaştırma, haberleşme, iletişim gibi meseleler insanlık tarihi boyunca önemli bir konu olarak karşımıza çıkmış, gerek sosyal gerek ekonomik yönden insanlığı etkileyen bir yapıya sahip olmuştur. Toplumlar, insanlık için bir zorunluluk niteliği taşıyan bu kavramları hüküm sürdükleri dönem zarfında geliştirmeyi amaçlamışlardır. Türk toplumu da bu meselelerin geliştirilmesine önem vermiş; ulaştırma, haberleşme, iletişim unsurlarını çeşitli şekillerde kullanıma sunmuşlardır. Öyle ki yolları yalnızca ulaşım için değil, ticaret yolu olarak da kullanmış, kervancılık yapmışlardır. Bunları ise at, deve gibi yük hayvanları ile gerçekleştirmişler, tekerleğin icadıyla birlikte onlara araba vasıtası yüklemişlerdir. Böylece bir noktadan diğer bir noktaya kolayca ulaşabilmişlerdir. İnsanlar her dönemde iletişime önem vermiş, bunu da farklı şekillerde yapmışlardır. Kimisi duman ile kimisi güvercin, kimisi ise ulaklar, kervanlar, seyyahlar, elçiler ile haber taşımışlar; mesajları sahiplerine ulaştırmak için çaba sarf etmişlerdir. Bununla birlikte Türkler postacılığı ön plana çıkarmış, mektup gibi araçlarla haberleşmişlerdir. Haber ulaştırma işini ise atlı postalarla yapmışlardır. Türklerin bu husustaki yaşam biçimlerini Karahanlı döneminde de takip etmek mümkündür. Karahanlı Türkçesi ile kaleme alınan eserlerde bu konuyla alakalı kavramlar önemli ölçüde yer bulmuştur. Bugün kullandığımız bazı kavramların o devrin dilindeki kavramların temelinde geliştiğini ve günümüze kadar ulaştığını görmekteyiz. Çalışmadaki gaye, alana katkı sunmak amacıyla dönem eserleri aracılığıyla kavramları semantik açıdan incelemek, dönem eserleri vasıtasıyla tanıklamak ve madde başı alınan terimlerin etimolojilerine değinmektir.

Anahtar kelimeler: Karahanlı Türkçesi, ulaştırma, iletişim, posta ve posta teşkilatı, söz varlığı

'Transportation' and 'communication' vocabulary in Karakhanid Turkish Period works

Abstract

Issues such as transportation, communication and communication have been an important issue throughout the history of mankind and have had a structure that affects humanity both socially and economically. Societies have aimed to develop these concepts, which are a necessity for humanity, during the period they ruled. Turkish society has also attached importance to the development of these issues; they have put the elements of transport, communication and communication into use in various ways. So much so that they used the roads not only for transport but also as trade routes and caravanning. They did this with beasts of burden such as horses and camels, and with the invention of the wheel, they loaded them with carriages. Thus, they could easily reach from one point to another. People have given importance to communication in every period and have done this in

¹ YL Öğrencisi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat ABD (Erzurum, Türkiye), zehraerden327@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1020-6139 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 06.08.2023- kabul tarihi: 20.10.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1369080]

different ways. Some of them carried news with smoke, some with pigeons, some with messengers, caravans, travellers, envoys; they made efforts to deliver the messages to their owners. However, Turks brought postal services to the forefront and communicated with tools such as letters. They used horse mails to deliver the news. It is possible to follow the lifestyle of the Turks in this regard in the Karakhanid period. In the works written in Karakhanid Turkish, the concepts related to this subject have found a significant place. We see that some of the concepts we use today have developed on the basis of the concepts in the language of that period and have survived to the present day. The aim of this study is to contribute to the field by analyzing the concepts semantically through the works of the period, witnessing them through the works of the period and mentioning the etymologies of the terms taken as the head of the article.

Keywords: Karakhanid Turkish, transportation, communication, post and postal organization, vocabulary

Giriş

Yaşantımızın önemli bir parçası olan yol kavramı gerek ticaret gerekse ulaştırma konusunda önemli bir yere sahip olmuştur. Her türlü evrak, haber, posta getirip götürme işleri gibi unsurlar çeşitli yollar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Türk tarihinin gelişmiş milletlerarası yolu olan İpek Yolu bunun en güzel örneğidir. İpek Yolu, sadece ticaret yolu değil aynı zamanda bilim, fikir, kültür yolu da olmuştur. Bu gibi önemli yollarda iletişim bir ihtiyaç hâline gelmiş ve posta teşkilatı kurulmuştur. Tarihteki ilk düzenli posta teşkilatının eyalet sistemi ile yönetilen Persler tarafından kurulduğu bilinmektedir. Konu hakkında Özbek, şu açıklamayı yapmıştır:

Tarihteki ilk düzenli posta teşkilatının eyalet sistemi ile yönetilen Persler tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. Bir ağ şeklinde bütün Pers Krallığını kapsayan Posta şebekesinde, 111 istasyonu bulunan Kral yolu en önemlilerinden birisiydi. Çin İmparatorluğu da, düzenli posta ağına sahip devletlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Merkezi başkentte olan bu haberleşme sistemi, yollar ve dağıtım ağıyla birbirine bağlanmaktaydı. Romalılar, Perslerin kurmuş olduğu posta teşkilatını, hemen hemen eskisine yakın bir şekilde taklit ettiler. Cursus Publicus adını verdikleri çeşitli ihtiyaçların karşılandığı menzillere sahip olan posta teşkilatı Bizans ve diğer ortaçağ İslam devletlerinde çok büyük değişikliklere uğramadan küçük farklılıklarla devam ettirilmiştir (2018:20).

Eski Türkler de bölgenin yapısı, iklimi gibi etkenlerden dolayı kervancılık ile yakından ilgilenmişlerdir. Bölgenin ticaret yolu olması kervancılığın gelişmesine katkı sağlamış; insanlar işlerini kolaylaştırmak ve zaman tasarrufu sağlamak amacıyla ulaşım ve ticaretlerini yük hayvanları ile yapmışlardır. Kendilerinin taşıdıkları yük artık ya hayvan sırtında ya da hayvanlar tarafından çekilen kağnı gibi arabalar kullanan eski Türklerin iktisadi faaliyetlerinde, ulaşım işlerinde ve günlük yaşamında atın oldukça önemli bir yeri bulunmaktadır. Öyle ki Eski Uygurlarda atın cezai yaptırımlarda, vergi ödeme aracı olarak, ulaşım aracı posta teşkilatlarında kullanıldığı ve ayrıca ailenin mülkü olarak aile bireylerine miras bırakıldığı görülmektedir. At, Uygurlar arasında ulaşım aracı olarak kullanılmış; özellikle Cengiz Han döneminde İmparatorluk sınırları içerisinde kurulan posta ulaşım işlerinde önemli bir haberleşme aracı vazifesi görmüştür (Veli, 2022: 71-78). Temel, Eski devirlerdeki en yaygın ve çabuk haberleşme biçimi olan, belirli posta menzillerinde at değiştirme yoluyla haber ulaştırma anlamına gelen ulak sisteminin (atlı ulak) "atlı haberleşme", Köktürk Kağanlığı devrinden beri görülen ve uygulanan bir sistem olduğunu ifade etmekte; Çingiz Han'ın hâkim olduğu 13. yüzyıl coğrafyasında da haberleşmenin kurumsallaştığı *yam* posta teşkilatının kullanım alanına girdiğini söylemektedir (2015: 136). Eski Türkler haber alma ve ulaştırma işlemlerini *yam*, *ulak*, *sa'i*, *kasid* ve *peyk* adını verdikleri koşucu haberciler ile gerçekleştirmişlerdir. Gizli bilgi getiren kişileri ise *ulak*, *yam* ve *çapar* biçiminde adlandırmışlardır

(Köprülü, 1961: 23-24). Meriç de Emel'in görüşüne paralel nitelikte Moğollarda posta teşkilatının temellerinin Cengiz döneminde (1206-1227) atıldığını; Moğol posta teşkilatı oluşum ve gelişim aşamalarında gerek yollar, gerek sistem açısından Moğol öncesi Türklerden, Kitanlardan (Liao Hanedanı) ve Çin'den etkilendiğini aktarmıştır. Posta teşkilatının elbette sadece merkez Moğollarında işlevsel kılınmadığını söyleyen Meriç, Altın-Orda ile birlikte Rus sahasına da taşındığını; Moğol sonrası Rus tarihinde *jamschnick/iamshchik* (posta istasyonu yöneticisi), *jamma (yam)* kelimelerine dahi rastlandığını belirtmiştir (2019: vii). Clauson'a göre *yam* < Çince *chan*, Orta Çince *tyam* "durmak, yolculukta durulan yer" olarak Çince'den alıntılanmıştır (1972: 933b). Bayrak, Özyetgin (2005)'ten aktardığı bilgiye göre *yam* teşkilatının iki ana birimini oluşturan "postacılar (haberciler), posta memurları" ve "posta binekleri, posta araçları" hakkında şunları söylemektedir:

Postacı anlam alanını içeren, tarihî ve modern Türk dili alanlarında *ula-* fil kökünden oluşturulan *ulag*, Altın Orda sahasında "postacı, posta kuryesi" anlamında *yamçı*, Osmanlı sahasında "postacı, haberci" anlamında muhtemelen *çap-* "koş-" kökünden meydana gelen *çapar*, Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde "koşa koşa giden at" anlamında *eşkinci* ve "bir tür haberci, müjdecî" anlamında *yüğürgen*, Batı Türk sahasında "atlı posta neferleri, hafif aralı kıtaları" anlamında *ılğarcı ~ yılğarcı*, Eski Türkçede "kervan", anlamının yanında "haberci" anlamında da kullanılan *arkış* sözcükleri kullanılmaktadır. Posta binekleri anlamlarında ise, postacı anlamının yanında "posta atı, binek posta hayvanı" anlamlarında geçen *ulag*, Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde "çabuk gitmek isteyen bir postacının yoldan alıp başkasını buluncaya kadar binip gittiği at" anlamında *çufga* sözcükleri kullanılmaktadır (2021: 166).

Görüldüğü üzere Orta Çağ'da devlet hazinesini oluşturan en önemli kalemlerin başında iç ve dış ticaret gelmektedir. Ticaretin olgusal anlamda en fazla ihtiyaç duyduğu unsurların başında, uygun ulaşım vasıtaları ve ticarî mekânlarla ulaşım yollarının güvenliği bulunmaktadır. Altın Orda Hanları Çin, Hindistan, Orta Asya ve İran ile ticarî ilişkileri canlandırmak için ticaret yollarına ve posta sistemine büyük bir önem vermişlerdir. Ulaşım vasıtalarının arttırılması ticaretin de geliştirilmesine büyük katkı sağladığından Altın Orda Hanları bir yandan ticarî faaliyetlere ağırlık verirken bir yandan da yeni yolların açılması ve yolların güvenliğinin arttırılmasına çaba göstermişlerdir (Kalan, 2014: 45-53).

Ortaçağ Türk-İslam devletlerine gelindiğinde İslamiyet'in doğuşundan itibaren kaynaklarda, posta hayvanı, süvari postacı, devlet postası, posta menzili ve son olarak iki posta menzili arasındaki mesafe anlamında kullanılmaktadır. İslam devletleri arasında ilk düzenli haberleşme teşkilatını kuran Muâviye b. Ebû Süfyan kendinden önce kurulmuş kurum ve kuruluşları örnek almıştır. Memlük İmparatorluğu döneminde resmî posta işleri Mısır ve Suriye coğrafyasında büyük bir düzen içinde gerçekleşmiştir. Özellikle Suriye'de Haçlılar ile yapılan mücadeleler sırasında yozlaşan ulaşım ağı, Baybars döneminde büyük bir özenle tamir edilerek yeniden işler duruma getirilmiştir. Berid teşkilatını daha ileri bir seviyeye taşıyan Abbasiler, posta taşımacılığında at ve devenin yanında güvercini de haberleşme vasıtası olarak posta teşkilatına dâhil ederek bir yenilik başlatmışlardır. Fatımiler ise Abbasilerin posta teşkilatını tamamen farklılaştırarak, yeni ve hususi bir sistem geliştirmişlerdir (Özbek, 2018: 21-31).

XVI. asırda İstanbul'un Anadolu ile irtibatını sağlayan üç ana yol bulunmaktaydı. Sağ kol, orta kol ve sol kol olmak üzere oluşturulan bu yolların bakım ve onarımı gerektiğinde yapılmakta, tekrar bozulmaması için muhafaza edilmekte, önemli güzergâhlara inşa edilen kervansaraylar vasıtasıyla da yolculara yardımcı olunmaktaydı. Saraç'ın ifadesiyle 19. yüzyılın ilk yarısına kadar karayolu yapımı, tamir ve köprü inşaatında çok fazla bir değişim olmamış; aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu alanlarda birtakım yenilikler yapılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde 1834 yılına kadar düzenli bir posta teşkilatı bulunmamaktaydı. Devlet işleriyle ilgili haberleşmeyi belli aralıklarla teşekkül ettirilen ve resmî haberleşme için kullanılan menziller bünyesinde görev yapan ulak veya tatar ismindeki görevlilerle icra

edildi. Bu haberciler I. Abdülhamit (1774-1789) döneminde ilk kez "tatar ocağı" adı altında organize edilmişlerdir (2017: 250-251).

Türkiye' de Avrupa usulüne göre ilk postanın kurulması için ilk girişim ise 1834 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte Üsküdar-İzmit arasında ilk posta yolu açılıp, kısa zaman içerisinde yol üzerinde çeşitli posta merkezleri yapılmıştır (Özdemir, 1998: 66).

Literatür taraması²

Konuyla ilgili yapılan çalışmalar gözden geçirildiğinde;

- Abdullah Kök, 2010 yılında *XI. Yüzyılda Türk Dünyasında Haberleşme Metonimleri* adlı bir makale yayımlamış; makalesinde DLT, KB, AH ve Karahanlı Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden tespit ettiği haberleşme ile ilgili sözcüklerin metonimili kullanımlarını vermeye çalışmış; XI. yüzyılda haberleşme ile ilgili sözcüklerin Türk muhayyilesindeki kavram alanları üzerinde durmuştur. Anlam bilimi, özellikle idrâk anlam bilimi bakımından haberleşme ile ilgili sözcüklerin metonimili kullanımları tespit ederek sözcüklere semantik açıdan yaklaşılmaya çalışmıştır.
- Nurdan Vardar, 2012 yılında *İslâm Öncesi Türk Kültüründe Elçi ve Elçilik Müessesesi* adlı bir yüksek lisans tezi yazmış; tezinin amacını "elçi" kelimesinin etimolojisinden başlayarak, elçilerin ve heyetlerinin taşınması gereken tüm vasıflarını, Türk devletlerinin diğer devletlerle elçilik münasebetlerini ve elçiliğin müesseseseleşme sürecini ele almak olmuştur." şeklinde açıklamıştır.
- Süleyman Tekir, 2021 yılında *Erken Cumhuriyet Yıllarında Türkiye'de İletişim Araçları: Posta, Telefon, Telgraf ve Telsiz (1925-1930)* adlı bir çalışma kaleme almış; çalışmasında 1925-1930 devresinde Türkiye Cumhuriyeti eliyle yapılan posta, telefon, telgraf ve telsiz hizmetlerine odaklanmıştır.
- Konu üzerine en önemli çalışma ise Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e aittir. Ögel, 1978 yılında yapmış olduğu *Türk Kültür Tarihine Giriş-I* adlı çalışmasında toplamda dört bölümden oluşan eserinin üçüncü bölümünde "Türklerde Yollar ve Ulaştırma" konusu hakkında ayrıntılı bir biçimde bilgi vermiştir.

Çalışmanın usul ve yöntemi

Bu çalışmada yukarıda bahsedilen konularla alakalı kavramlar Karahanlı Dönemi çerçevesinde araştırılarak dönem eserleri taranmış ve tespit edilen konuyla alakalı söz varlığı alfabetik sıra ile listelenmiştir. Çalışma "1. Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinde yollar ve ulaştırma", "2. Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinde posta ve posta teşkilatı" olmak üzere iki farklı tematik başlık altında incelenmiştir. Literatür tarama yöntemiyle elde edilen kelimeler alfabetik olarak yukarıda değinilen uygun tematik başlığın altında listelenmiş; kelimeler hakkında yapılan açıklamalar çeşitli çalışmalarla

² Literatür taramasına eklenecek muhakkak çokça çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların ayrıntılarıyla listelenmesi hem çalışmamızın hacmini arttıracığından hem de çalışmamızın kavram alanını genişleteceğinden dolayı en mühim gördüğümüz birkaç çalışmalara değinmeyi uygun gördük.

desteklenmiştir. Çalışmaya dâhil edilen kelimelerin etimolojilerine de değinildikten sonra sözcüklerin kullanım şekilleri dönem eserleri aracılığıyla tanımlanmıştır.

1. Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinde yollar ve ulaştırma

1.1. çağır / çığır 'dar yol, küçük yol, patika, çığın kar üzerinde açtığı yol' DLT I, 363-14

TDK Güncel Türkçe Sözlükte "1. Çığın kar üzerinde açtığı iz, 2. Patika, 3. İz, 4. Yeni bir biçim, yöntem veya yol" (URL-1) anlamlarına gelecek şekilde kullanılan *çığır* kelimesi günlük hayatımızda sık kullandığımız kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün dilimizde de hâlâ süregelen *çığır açmak* ifadesi "yeni bir yol başlatmak" anlamında kullanılmaktadır. Derleme Sözlüğünde "karlı yerlerde kürekle açılan yol" manasında Afyon, Burdur, Denizli, Kütahya, Eskişehir, Kocaeli, Çorum, Samsun, Amasya, Tokat, Malatya, Maraş, Ankara, Nevşehir, Kayseri, Konya, Antalya, Muğla ve Kırklareli ağzlarında; "taşlı, patika yol" manasında Isparta, Denizli, Aydın, İzmir, Manisa, Amasya, Gümüşhane, Erzurum, Ağrı, Antep, Maraş, Hatay, Sivas, Ankara, Konya ağzlarında kullanılmaktadır (DS III, 1993: 1160a-b). Atalay, bu kelimenin yazma ve nüshalarda *çağır* şeklinde yazılmış olsa da *çığır* olarak yazılmasının daha doğru olduğunu, Brockelmann'ın dahi *çığır* kelimesini kullandığını *Dîvânu Lugâti't Türk'te* belirtmiştir (1985, I: 363). Ögel, *çığır* kelimesi hakkında "Çağır ve yolak, belgelerden anlaşıldığına göre ince yollar için söylenmiş olan en eski Türk deyişleriydi. XI. yüzyıl Türklerince *çığır*, "dar yol" demektir. Çığırlama ise "yeri örten karda birisi tarafından ayak ile yola açılması" manasına geliyordu. Yine *yerig çığırladı*³ sözü XI. yüzyıl Türklerinde, "O, yerde çığır yaptı, yöneldi" demek için söyleniyordu. Bu çağ Türkleri, "yerde çığırların peyda olması" için de *yer çığırlandı* diyordu." açıklamasında bulunmuştur (1978, 331). Gülensoy, "Çığın kar üzerinde açtığı yol, patika" şeklinde açıkladığı kelimenin etimolojisini *çī+ğ+(ı)r < *çığır* biçiminde vermiştir. Kelimenin çağdaş diyalektlerdeki kullanımlarını Azeri *çığır*, Kırgız *çıyır*, *çıyır çol* biçiminde sıralayan Gülensoy, kelimenin Türkçeden Kürtçeye *çixre* biçiminde geçtiğini belirtmiştir (2007: 235b). Güngördü, tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında tanımlanan *çığır* sözünün *çığne*-² < *çığna*- fiili gibi, *çığ* 'kar üzerindeki ayak izi' kökünden geliştiğini ifade etmiştir (2012: 114). Clauson ise madde başı aldığı *çığır* kelimesini "footh-path, narrow track || patika, dar yol" biçiminde açıklamış; kelimenin Güney Batı grubundaki Osmanlıca yaşamaya devam ettiğini belirtmiştir. Kelime Türkmencede "a boundary, frontier || sınır, hudut" anlamına gelecek şekilde kullanılmaktadır. Kelimenin 11. yüzyıldaki kullanımını *çığır* biçiminde veren Clauson, *çağır* kullanımının yanlış seslendirildiğini (*misvocalized*) belirtmiştir (1972: 409b). Kelimeye Eren'in sözlüğünde rastlanmamıştır.

Tanımlar

1. *çığır*: dar yol, küçük yol. (DLT I, 363-14)

1.2. **ertik** 'işlek yol' DTS 182a, DLT I, 103-17

İşlek yol anlamına gelen *ertik* kelimesi hakkında Ögel, "XI. yüzyıl Türkleri çok "işlek ve büyük yollar" için yalnızca *ertik* diyordu. Eski Türklerde *ertmek* "geçmek" demektir. Bizim bugünkü *erte*, *ertelemek* sözlerimiz de buradan gelmektedir. *Ertik* herhalde, "çok geçişli veya geçişli" manasında söylenmiş olmalıydı." açıklamasında bulunmuştur (1978, 327). Clauson, madde başı aldığı *ertig* kelimesinin etimolojisini *ert-* biçiminde göstermiş; kelimeyi "something over which one passes || geçip gidilen bir şey" anlamına gelecek şekilde açıklamıştır. Kelimenin Karahanlı Türkçesindeki açıklamasını ise "a

³ *çığır-la-* kelimesi için ayrıca bk. DTS 148a.

beaten track || eski bir yol” biçiminde veren Clauson, kelimeyi *hapax legomenon* olarak değerlendirmiş; kelimenin Arapça karşılığını *al-tariḳu'l-maslūk* vermiştir (1972: 205b).

Tanıklar

1. *ertik: işlek yol.* (DLT I, 103-17)

1.3. eşkin ‘uzun yol’ DTS 186a, DLT I, 109-8

TDK Güncel Sözlükte “1. Atın dörtnal ile tırıs arasındaki hızlı yürüyüşü, 2. Böyle yürüyen (at), 3. Böyle bir yürüyüşle” (URL-2) anlamına gelecek şekilde kullanılan *eşkin* kelimesine Tarama Sözlüğünde de “Açık adımlarla hızlı yürüyen (at). 2. Atın bir çeşit yürüyüşü” (URL-3) anlamıyla rastlanmıştır. Eren, madde başı aldığı *eşkin* kelimesini “atın bir tür hızlı yürüyüşü” olarak açıklamış; kelimenin etimolojisini <eş- + -kin biçiminde vermiştir. Türkçe eş- kökünün Orta Türkçeden itibaren kullanılmaya başlandığını söyleyen Eren, eş- fiilinin yerel ağızlarda ‘hareket etmek, yola çıkmak’ olarak kaldığını ifade etmiştir (1999: 140a). Nişanyan, *eşkin* kelimesinin “hızlı, akıcı, yorga yürüyen (at)” sözcüğünden evirildiğini; bu sözcüğün Eski Türkçe eş- “(at) yorga yürümek, dörtnala kalkmaksızın hızlı yürümek” fiilinden Eski Türkçe {+gIn} ekiyle türetildiğini ifade etmiştir (URL-4). Gülensoy, “atın rahvan yürüyüşü” olarak açıkladığı *eşkin* kelimesinin Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki kullanım örneğini *eşgin* biçiminde aktarmış; etimolojisini ise <*eş- + -kin şeklinde yapmıştır. Kelimenin Anadolu ağızlarındaki kullanımlarını *eşgin*, *eşgün*, *eşkün* biçimlerinde sıralayan Eren, *eşkin* sözcüğünün DLT’deki anlamına da değinmiştir (2007: 345a). Clauson, madde başı verdiği *eşgin* kelimesinin kökenini eş- fiiline dayandırmış; açıklamasını “usally ‘a trot amble; trotting, ambling’ || genellikle ‘tırıs yürüyüş rahvan koşma; at yarışı, koşu’” olarak vermiştir. Sonrasında ise kelimenin tarihi lehçelerdeki kullanım örneklerini sıralamıştır (1972: 260b).

Tanıklar

1. *uzun yola eşkin denir.* (DLT I, 109-8)

1.4. keñ yollar ‘iki dağ arasındaki geniş yol’ TIEM 73 236r/7-8, *keñ* DTS 298b

TDK Güncel Sözlükte “Eni çok olan; enli, gen (I), vâsi” anlamına gelecek şekilde bir kullanıma sahip olan *geniş* kelimesinde yer alan *gen* sözcüğü ise yine “geniş” (URL-5) anlamıyla günümüzde yaşamaya devam eden bir kavramdır. Geniş kelimesi Erzurum İli Ağızlarında *geniş* < ET kiñ: geniş. || geyniş biçiminde yaşamaktadır (URL-6). Nişanyan, *geniş* kelimesinin Türkiye Türkçesi *gēñ* “enli, rahat” fiilinden Türkiye Türkçesi {+Iş} ekiyle türetildiğini; bu fiilin Eski Türkçe aynı anlama gelen *kēñ* sözcüğünden evirildiğini savunmaktadır (URL-7). Gülensoy, madde başı aldığı *geniş* kelimesinin kökenini Talat Tekin’den yola çıkarak <kē:ñ biçiminde vermiş; kelimenin +(i)ş ekiyle türetilmiş bir sözcük olduğunu belirtmiştir. Sözcüğün çağdaş diyalektlerdeki kullanım örneklerini ise Türkmen *gi:ñ*, Kerkük Türkçesi *gey* [*geñ* <*keñ], Yakut *kien* olarak sıralamıştır (2007: 364b). Geniş sözcüğüne Eren’in sözlüğünde tesadüf edilmemiştir. Clauson, madde başı aldığı *kēñ* (g-) kelimesini “wide, broad || geniş, enli” olarak vermiş; kelimenin Kuzey Batı dillerinden Kumukça’daki *geñ*, Güney Batı dillerinden Osmanlıcadaki *gen*, Türkmencedeki *giñ* formlarını sıralamıştır. Sonrasında ise sözcüğün Eski Uygur Türkçesinden itibaren kullanım örneklerini tanıklarıyla birlikte sunmuştur (1972: 724b-725a).

Tanıklar

1. *taķı kıldımız yer içinde ağır tağlar yayulmasun tep anlar taķı kıldımız anıy içinde keñ yollar bolğay kim anlar köngeyler.* (TİEM 73 236r/7-8)

1.5. oruķ 'yol' DTS 372a, TİEM 73 41r/3-4

Şirin User, Eski Türk yazıtlarının söz varlığını incelediği çalışmasında *oruk* kelimesini “dar yol, patika”; “bir at orukı” sözcük grubunu ise, “bir at geçebilecek genişlikte (yol)” biçiminde anlamlandırmıştır (2016: 333-334). Şirin User, diğer bir çalışmasında yol ve uğur sözlerinin genel anlamda kullanıldığından bahsederken *oruk* sözcüğünün büyük bir ihtimalle “patika, dar yol” anlamlarında kullanıldığını belirtmektedir (2007: 165). Sözcük üzerine Tonyukuk Yazıtı bağlamında ayrıntılı bir çalışması bulunan Kekevi ise kelime hakkında “Sözlük çalışmalarında *or-* kökü için büyük ölçüde ‘biçmek’ anlamı verilmiştir. Sözcük türetilirken netice olarak iki ayrı koldan gelişen bir anlam alanı mevcuttur. Sözcük, *or-* kökünden hareketle ‘ekim biçim işleri’ içerikli anlam alanıyla sınırlı kalmamıştır. Bunun yanında, ‘yol’ anlamında kullanılmakla birlikte soyut anlam kazanarak ‘çare, yol yordam, çözüm yöntem, zaman (çağ, devir)’ anlamlarına gelecek şekilde de kullanılarak çok anlamlılaşma sürecine girmiştir.” açıklamasında bulunmuştur (2020: 545). Eren ve Gülensoy’un sözlüğünde kelimeye rastlanmazken, Clauson, madde başı aldığı *oruk* (*orok*) kelimesinin birkaç Kuzey Doğu dilinde Hakas *orax*, *orğax*, Tuva *oruk* biçiminde varlığını devam ettirdiğini söylemiştir. Sonrasında ise kelimenin kullanım örneklerini Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi aracılığıyla vermiştir (1972: 215a). Yine başka bir çalışmasında Clauson, esas madde adıyla madde başı aldığı *road* (*path*) kelimesini açıklarken hayvanların ve yayaların kullandığı yol anlamında “patika, iz” kelimelerinin insanların veya araçların kullandığı yol kavramını ifade eden “road”dan daha eski bir kavram olduğunu söylemektedir. Sonrasında ise şu açıklamada bulunur:

İlki için Türkçe *oruk*, Moğolca *mör* kelimesini kullanır. Türkçe “yo:l” muhtemelen inşa edilmiş bir yoldan çok aslında soyut anlamda bir yol anlamı taşır. Moğolcanın yol için kullandığı *jam* kelimesi, Çince *chan* (Orta Çince *t'am*)’dan geliyor görünmekte. Aynı kelimeyi Türkçe de *yam* şeklinde daha sonra alıntılanmıştır. Bu kelime Çince yolculukta bir safha, durak anlamına gelirken sonra yol anlamını kazanmıştır (2005: 318).

Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri* adlı çalışmasında *yol* kelimesini “yol < *yo-l* “yol” (KB 36) olarak ifade etmiştir. Bu kelime *yorı-* fiilinin kökü olan *yo-* fiilinden yapılmıştır. Çünkü, *yor-ı* fiili *yo-r* isminden türemiş bir kelimedir.” biçiminde açıklamış; yol kelimesiyle aynı anlamda kullanılan *oruk* kelimesi hakkında da “*oruk* kelimesi de *o-r* isminden yapılmış *or-u-* fiilinden türemiştir. Anlaşıyor ki *yorı-* fiilinin başındaki *y-* sesi ilâve ses (protez)’tir. Yol ismi fiilin gerçekleşmesini sağlayan vasıtaadır.” yorumunda bulunmuştur (1996: 23). O halde yukarıda bahsi geçen *orı-* fiiliyle *y* proteziyle oluşturulan *yorı-* fiilinin aynı etimolojik kökene sahip olduğu yorumu yapılabilir.

Tanıklar

1. *taķı anı kim kıldı yawuzluğdın ârzular kim eger bolsa anıy arasında taķı anıy arasında yıraķ oruķ taķı korğutur sizni Tanrı özindin.* (TİEM 73 41r/3-4)

1.6. özi ‘iki dağ arasındaki geniş yol, vadi, yarık’ DLT I, 89-13, TİEM 73 184v/8-9, tağ özi DTS 395a

Kelime, Kur’an’ın 13. suresi olan sūretü’r-radın 17. ayetinde;

indürdi kökdin ya'nî bulıtdın suwnı aqtı öziler anıñ teñinçe birle kötürdi aqın köpüki yoqaru aşıǵlı. ol nekdiñ mi tamduru siler anıñ üze ot içinde tileyü anıñ bezek azu metâ' köpük turur anar menzer. andaǵoq mesel urur Tañrı yaraǵlıǵқа taqı yaraǵsızқа yana köpük barur törpig karaq yana ol kim asıǵ qıur kışilerke ürük kalur yer içinde. andaǵoq urur Tañrı meşeller. “Allah yağmur yağdırdığında, dereler, vadiler alabildiğine su ile dolup taşar. Sel suyu, üzerinde oluşan köpükleri taşıyıp sürükler. İnsanlar ziynet eşyası veya âlet edevat yapmak için ateş yakıp madenleri erittiklerinde de aynı şekilde böyle köpükler oluşur. Allah, hak ile bâtili size işte böyle örneklerle anlatıyor. Köpükler yok olup gider, insanlara fayda veren kısım ise toprakta kalır. İşte Allah gerçekleri böyle misaller vererek anlatmaktadır.” (Ünlü, 2018, II: 160-161).

kullanımıyla yer almaktadır. Ancak ayet mealine bakıldığında kelimenin ilk kez Yenisey yazıtlarında geçen ve “vadi” anlamına gelen *öz* kelimesiyle ilişkilendirildiği görülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde, *öz* sözcüğünün türevi olan *özek* “küçük vadi, dere” kelimesinin de görüldüğünü söyleyen Güzel, *özi* kelimesinin yapısı hakkında fikir öne sürmenin mümkün olmadığını belirttikten sonra Clauson’un sözlüğünden referansla kelimeye yazım yanlışı olduğunu belirtmiştir. Sonrasında ise kelimenin benzerinin günümüzde YUyg’da *öze* “iki dağ arasında bulunan geniş yol” biçiminde yaşadığından bahsetmiştir (2021: 74). Clauson, kelimeyi *hapax legomenon* ve hatalı bir yazıma sahip olabileceği fikrini belirtmiş; sözcüğün açıklamasını ‘a cleft in a mountain || dağdaki bir yarık’ şeklinde vermiştir (1972: 281a). Gülensoy, *öz2* kelimesini “1. Dere, çay, 2. sulak, verimli yer” biçiminde açıkladıktan sonra Anadolu ağızlarındaki formlarını ve açıklamalarını *öz, özen, özbek, özden* “1. Su arkı, 2. dere, çay, ırmağ, 3. küçük göl, 4. pınar, derelerin çıktığı yer” *öz, özek, özelti, özen, özmek, özü* “1. Tepeler arasındaki çukur, düzlük yer, koyak, 2. sulak, verimli yer, otlak...” olarak vermiştir (2007: 680a-b).

Tanıklar

1. *özi: iki dağ arasındaki geniş yol.* (DLT I, 89-13)

2. *indürdi kökdin ya'nî bulıtdın suwnı aqtı öziler anıñ teñinçe birle kötürdi aqın köpüki yoqaru aşıǵlı.* (TİEM 73 184v/8-9)

1.7. teriñ urı ‘geniş dere ve geniş yol’ DTS 554b, DLT III, 370-10

Urı kelimesi “dere ve yol” anlamına gelmektedir. Böylelikle “derin, geniş” anlamına gelen *teriñ* ile birleşerek “geniş dere ve yol” anlamı kazanmıştır. Clauson sözcüğün Kaşgarlı’da ‘a deep ravine || dar ve derin vadi, derin dağ geçidi, derin hendek’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir (1972: 197).

Tanıklar

1. *geniş derelere ve yollara teriñ urı denir.* (DLT III, 370-10)

1.8. tezginiç yol ‘büküntülü, kıvrımlı yol’ DLT III, 387-4

Clauson, madde başı aldığı *tezginiç* kelimesini *tegziniç* maddesine gönderir. *Tegzin-* kökünden türetildiğini söylediği *tegziniç* maddesinin Eski Uygur Türkçesindeki anlamını “girdap” biçiminde veren Clauson, Karahanlı Türkçesindeki kullanım örneğini *tezginiç yol* “a winding (Ar. *al-multawi*) road || dolambaçlı yol” biçiminde göstermiştir (1972: 488b). Sözcük, Tarama Sözlüğünde *değzinmek* biçiminde olup “devretmek, çevrilmek, dönmek, dolağmak” anlamlarına gelecek şekilde tanımlanmıştır (TTS II, 1056). Akbulak, kelimenin karşılığını *yörgeniç* biçiminde vermiş; açıklamasını da “Dağ dönemeci, dağ, bükümü, büküntülü, kıvrık” biçiminde yapmıştır (2014: 31-34).

Tanımlar

1. *tezginç yol: büküntülü, kıvrık yola tezginç yol denir.* (DLT III, 387-4)

1.9. ulınç/olınç yol 'kıvrımlı yol, eğri, bükürü yol' DTS 646b, DLT I, 133-2

Ulin- "kıvrılmak" fiil kökünden türeyen kelime, "düz olmayan yol" anlamına gelmektedir. *ulınç* kelimesi tek başına "kıvrımlı, bükümlü" anlamlarını ifade etmektedir. Kelime, *ol-* fiiline eklenen ve eylem tabanlarına gelerek ad soylu sözcüklerin türemesini sağlayan {-in} ekiyle türetilmiştir. Güzel, *olınç* kelimesini "kıvrımlı, dolambaçlı" anlamına gelecek şekilde açıkladıktan sonra kelimenin ilk vokalinin Clauson (1972 148a) ve Nadalyayev vd.de (1969: 646b) dar ünlülü gösterildiğini; ilk sesin /o/ olması gerektiğinin "dönmek" anlamına gelen Halaçça *holun-* fiili üzerinden kanıtlandığını aktarmıştır (Güzel, 2021: 61). *Ol-* fiili Yeni Uygur Türkçesinde *olu-* "sarmak, dolamak" şeklinde yaşamaya devam etmektedir (Emir Necipoviç, 2016: 369a).

Tanımlar

1. *ulınç yol: doğru olmayan kıvrımlı yol.*(DLT I, 133-2)

1.10. yıraç el 'iki dağ arasındaki geniş yol' TİEM 73 244v/3-4

Kelime, Kur'an'ın 22. suresi olan sūretü'l-haccın 27. ayetinde;

ündergil kişiler içinde ziyāret kılmakka kelgeyler saña yadağlar tēgme yinçge tawarlar üze kelgeyler tēgme yıraç eldin "İnsanları hacetmek üzere çağır, yaya olarak veya dere tepe aşır gelen yorgun argın binitler üzerinde sana gelsinler." (Ünlü, 2018, II: 404).

kullanımıyla yer almaktadır. Ancak ayet mealine bakıldığında *yıraç el* sözcüğünün karşılığı olarak "dere tepe (aş-)" ifadesinin verildiğini görmekteyiz.

Tanımlar

1. *ündergil kişiler içinde ziyaret kılmakka kelgeyler saña yadağlar tegme yinçge tawarlar üze kelgeyler tegme yıraç eldin.* (TİEM 73 244v/3-4)

1.11. yol 'yol, sefer, yolculuk' DLT III, 144-16, KB 2113, 4343, AH 150, TİEM 73 45r/8-9, 45v/1, RKT 29/32b3

TDK Güncel Sözlükte "1. Karada, havada, suda bir yerden bir yere gitmek için aşılacak uzaklık; sırat, tarik, 2. Karada insanların ve hayvanların geçmesi için açılan veya kendi kendine oluşmuş, yürümeye uygun yer, 3. Genellikle yerleşim alanlarını birbirine bağlamak için düzeltilerek açılmış ulaşım şeridi." (URL-8) anlamlarına gelecek şekilde verilen *yol* kelimesi Derleme ve Tarama Sözlüğünde de aynı anlama gelecek şekilde tanımlanmıştır. Kelime, Azerbaycan Türkçesi: *yol*, Başkurt Türkçesi: *yul*, Kazak Türkçesi: *jol*, Kırgız Türkçesi: *col*, Özbek Türkçesi: *yol*, Tatar Türkçesi: *yul*, Türkmen Türkçesi: *çıkış*, Uygur Türkçesi: *örä kötürülüş* formlarında çağdaş diyalektlerde kullanılmaya devam etmektedir (URL-9). Gülensoy, madde başı aldığı *yol* kelimesinin Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki kullanımını *yol* "yol, seyahat, gezi" olarak vermiş; yukarıda verilenlere ek olarak çağdaş diyalektlerdeki kullanımını Halaç *yūol*, Kumandı *çol*, Yakut *suol* <**yöl* olarak vermiştir (2007: 1155b-1156a). *Yol* sözcüğüne Eren'in

sözlüğünde rastlanmamıştır. Clauson, *yol* kelimesi için “‘road, way’, and the like; fr. the earliest period used in various metaph. meanings, e.g. (so many) ‘times’, and later ‘streak, stripe’ (see bars) || yo:l ‘yol, gidiş’ ve benzerleri; fr. en erken dönemde çeşitli mecaz anlamlarda kullanılmıştır, örneğin (çok) ‘kez’ ve daha sonra ‘çizgi, şerit’ (bk. barlar)” açıklamasını yapmış; kelimenin tarihi lehçelerdeki kullanım örneklerini Eski Uygur Türkçesinden itibaren sıralamıştır (1972: 917a-b). Ögel, devlet sahibi olmanın ve devleti idare etmenin bir özelliği olarak gördüğü *yol* kavramı için Çince *tao* kelimesini vermiştir. Sonrasında ile kelimeyle ilgili “Eski çağlarda, bugün anladığımız manada bir yol bulmak elbette ki çok güçtür. Ancak eskiden de, şimdi de, tabiatın yol olarak verdiği yerler ve geçitler, yine de yoldu. Gülek boğazı, her çağda bir yol olmuştur. İster keçi yolu, isterse asfalt olduğu çağlarda olsun. Bununla beraber, büyük devlet yolları, özellikle "savaş ve akın yolları", bakımlı yollardı. Çünkü Türkler, ordunun ağırlıklarını arabalar ile götürürlerdi.” açıklamasında bulunmuştur (1978: 391-325).

Tanımlar

1. *añar yol çıktı* “ona yol göründü.” (DLT III, 144-16)
2. *bu begler ne yolça yorısa kalı / uş ol beg yorıkı bu kulnuş yolu* “Beyler hangi yoldan giderlerse, beylerin bu gidişi kulun da yoludur.” (KB 2113)
2. *bular ol yarar ya yaramazlarığ, seçip adra tutğan köni yol arığ* “faydalı ve zararlı şeyleri birbirinde ayırt ederek, doğru ve temiz yol tutan kimseler bunlardır.” (KB 4343)
3. *bükendi ol erke mürüvvet yolu* “o insana mürüvvet yolu kapanmıştır.” (AH 150)
4. *ol munuñ birle kim anlar aydılar yoğ biziñ üze ümmiler içinde yol tağı ayturlar tañrı üze yalğannı tağı anlar bilürler.* (TİEM 73 45r/8-9, 45v/1)
5. *eger bolsa nerse yaqın, yaqın yol oğrayu āsān yawuğ udğatular saña.* (RKT 29/32b3)

1.12. yolak ‘küçük yol’ DLT III, 17-16

TDK Güncel Sözlükte “patika” (URL-10) anlamına gelecek şekilde tanımlanan *yolak* Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde Ulukışla, *Bor Niğde, *Beyşehir, *Seydişehir Konya yörelerinde de “patika, keçi yolu” (URL-11) anlamıyla yaşamaya devam etmektedir. Şahin, *Türkiye Yeradbiliminde Terim ve Tür Sınıflandırması Sorunları* adlı çalışmasında madde başı aldığı *yolakadı* sözcüğü için şu açıklamada bulunmuştur:

yolakadı (*godonim*): < Yun. *godos* “cadde, yol, dönemeç, geçit”. Rus. *godonim*, Hodonym. Urbonimin bir türüdür. Şehirdeki çizgisel unsurların, yani cadde, sokak, alt geçit, üst geçit, köprü, tren-tranvay hatları, ara sokak, bulvar, rıhtım, kıyı gibi hatların özel adıdır (2013: 54).

Uygur yazısı ile yazılmış eserler ve Çağatay çevresinde “saman yolu”na *yolak* denirdi. *Dede Korkut Kitabı*’nda ise *yolak* “yola giden” anlamında kullanılmıştır. Kırgız Türkleri ise “dolaşık yollara” *olak col* demektedir (Ögel, 1978: 333). *Yolag* kelimesi Azericede “çitte, duvarda basılarak açılan geçiş yeri” anlamına gelmektedir. Aynı kelime yer yer *yolağa* olarak da kullanılmaktadır (URL-12). Eren, *yolak* kelimesini “keçi yolu, küçük geçit” anlamlarına gelecek şekilde açıkladıktan sonra kelimenin etimolojisini <*yol*+ *-(a)k* biçiminde yapmış; {-*(a)k*} ekini küçültme eki biçiminde göstermiştir. Sonrasında ise “Küçük su birikintisi, gölcük” anlamına gelen gölek kelimesiyle türetim yönünden paralellik sergilediğini vurgulamıştır (1999: 456b). Erdal, çalışmasında {+Ak}, {+Ik}, {+tIk} eklerinin

küçültme ve şefkat bildiren adlar türeten ekler (1991: 40-44); {+Gak}, {+Ak} eklerinin de vücut uzuvları ve mecazi adlar türeten ekler (1991: 74-76) olduklarını söylemiştir.

Tanımlar

1. *yolak: çığır, cılga, kırlarda bulunur küçük yol.* (DLT III, 17-16)

2. Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinde posta ve posta teşkilatı

2.1. arkiş 'müjdeci, sevinç habercisi, yurdundan uzak düşmüş olan birine gönderilen kimse' TİEM 73 181r/9-181v/1, DLT I, 97-21, KB 1443, 5367

Eski Türkçede "kervan", anlamının yanı sıra "haberci" anlamında da kullanılan *arkış* sözcüğü bulunmaktadır. Uçar, Bilge Kağan (Doğu 41) Yazıtı'nda geçen NıñTYn ibaresini incelediği çalışmasında *arkış* kelimesine değinmiştir. 41. satırda geçen : *(a)rk(ı)ş k(e)lm(e)di NıñTYn / NıñTYn tép sül(e)d(i)m* ifadesi için ibarenin geçtiği bölümde 'gelmeyen/ulaşmayan' bir *arkış*'tan bahsediliyor. Bu *arkış* kime aittir? Sorusunu sormuş; Bilge Kağan'ın askerî sefer düzenlemesinin "1. *arkış* kelmedi, 2. NıñTYn / NıñTYn tép" olmak üzere iki nedeninin olduğunu düşünmüştür. Bunlardan ilki olan *arkış*'ın gelmemesinin, yani kervanın ulaşmamasının askerî sefer için önemli bir neden olduğunu belirten Uçar, Clauson'un buradaki *arkış*'ı 'elçi' ile tercüme ettiğini aktarmıştır. Ancak Eski Türkçede, *arkış*'ın bunun dışında bir de 'kervan' anlamı bulunduğunu söyleyen Uçar, yazıtlarda bu anlamda geçtiği yerlerin bulunduğunu fakat *arkış*'ın 'kervan' temel anlamının altında aslında 'vergi' anlamı olduğunu ifade etmiştir (2018: 71). XI. Yüzyıl Türk dünyasında kervanların ticaret hayatındaki öneminin yanında haberleşme görevi de üstlenen *arkış*, Kur'an Tercümesinde (TİEM 73) "haberci, müjdeci" olarak geçmektedir. Her ne kadar bazı görüşler *arkış* kelimesinin "kervan" olduğunu ifade etse de aynı zamanda kervanın gelmesi "haber" olarak algılanmaktadır (Kök, 2010: 1197). Öyle ki *arkış*, *yırak yer sawın arkış keldürür* "Uzak yerin haberini kervan getirir" kullanımıyla *Divânu Lugâti't Türk*'te bir atasözü olarak dahi geçmektedir.

Güngördü, *arka-* fiilinden türemiş olduğunu söylediği *arkış* kelimesinin Eski Türkçe döneminden itibaren kullanıldığını belirterek kelime hakkında "Eski Türkçe *arkış* 'kervan', *arkış* 'kervan, haberci', Orta Türkçe *arkış* 1. 'kervan'; 2. 'yurdundan uzak düşen birine gönderilen kimse, elçi haberci, mektup', Eski Anadolu Türkçesi *argış* 'kervancı, bezirgân, kervan', Kıpçak Türkçesi *argış* 'kervan kafilesi', Çağatay Türkçesi *arkış* 'kervan, kabile', Anadolu ağızlarında *erkış* 'kervan', *arkış et-* 'yükü geçici olarak bir yere bırakmak', *arkışlık* 'bir kışa yetecek yiyecek', Karaçay- Malkar *argış* 'mal mülk, kervan' <*arka*; yapıcı krş. *alkış* < *alka-*. Eski Türkçede *arkış tirkış*, eş anlamlı bir ikileme olarak dikkat çeker." açıklamasını yapmıştır (2009: 11). Yıldız, çalışmasında yer alan Eski Uygurcada {-X}ş ekiyle türetilen isimler tablosunda kelimenin etimolojisini *arkış* < **arka-* "göndermek, yollamak" olarak vermiştir (2018: 296). Kelimeye, Gülensoy ve Eren'in sözlüğünde rastlanmamıştır. Clauson, kelimenin kökenini *arka-* olarak vermiş; açıklamasını "a person or group of persons travelling for commercial or official purposes', hence both 'travelling merchants, caravan', and 'official envoys, mission'; it is not always easy to see which is meant and merchants were often used as official envoys || ticarî veya resmî amaçlarla seyahat eden bir kişi veya grup", dolayısıyla hem "seyahat eden tüccarlar, kervan" hem de "resmî elçiler, misyon"; hangisinin kastedildiğini ve tüccarların genellikle resmî elçi olarak kullanıldığını görmek her zaman kolay değildir." biçiminde yapmıştır. Kuzey Doğu dillerinin çeşitli diyalektlerinde *argış/argıs* kullanımlarıyla varlığını sürdürdüğünü belirten Clauson, Hakas *argıs*, Kazak *arkıs* örneklerini vererek

kelimeleri “travelling companion || yol arkadaşı” anlamına gelecek şekilde açıklamıştır (1972: 216b-217a).

Tanımlar

1. *kaçan keldi erse sewünçi arķış kemişti anı yüzi üze ewrülđi yandı körmeki.* (TIEM 73 181r/9-181v/1)
2. *anınğ arķışı keldi* “onun habercisi geldi.”(DLT I, 97-21)
3. *bu ajun tüşün ol sen arķış sanı / tüşünde neçe bolga arķış küni* “Bu dünya bir konaktır, sen kendini kervan say; kervan konakta ne kadar kalabilir.” (KB 1443)
4. *ajun tezgünür ilde arķış yorıp / ağı çuz tiying kiş alır sen tirip* “Kervanların diyar diyar gezerek, dünyayı dolaşır; sen ipekli ve sırmalı kumaşlar ile sincap ve samur kürkleri toplarsın” (KB 5367)

2.2. bitig⁴ ‘mektup, ferman, buyruk, yazı’ DTS 111a, KB 2780, 3197, 3273 vd., RKT 28/30b1, RKT 28/30b1

TDK Güncel Türkçe Sözlükte *betik* kelimesi “kitap” (URL-13) anlamına gelecek şekilde günümüzde kullanılmaktadır. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde Kastamonu, Sivas, Konya yörelerinde de *bitik* “mektup”, Çankırı, Kastamonu, *Erciş-Van *bitik* “kitap” (URL-14) anlamlarında varlığını devam ettirmektedir. Nalbant, Eski Uygurlardan kalma mektuplara genel olarak *bitig* adının verildiğini bununla birlikte bu mektuplardaki ifadelerden mektupların cevap mektubu, hâl hatır sorma mektubu ve buyruk ve emir olmak üzere yazılış nedenlerine göre çeşitli adlarla anıldığını söylemektedir. Eski Uygur Türkçesi mektuplar dışında Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlıg ve bitiklerin diplomatik yazışmalarda büyük değer taşıdığını belirten Nalbant, bu mektupların birer sosyal statü göstergesi olduklarını beyan etmiştir (2013: 9-10). *Bitig* kelimesinin ilk defa Moğolcada karşımıza çıktığını belirten Karakoç, kelimenin Moğolcadaki karşılığını *biç-ig* olarak vermiştir. Bu kelimenin muhtemelen Türkçeden Moğolcaya geçmiş bir kelime olduğunu söyleyen Karakoç, *bitig* kelimesinin kökeninin DLT’de Oğuzca olarak verildiğini aktarmış; kelimenin morfolojisini de *bit*+(fırça) +*i*- +*g* şeklinde yapmıştır (URL-15). Azılı, Çince *piet* kelimesinden ödünçleme yoluyla alınarak türetildiği düşünülen *bitig* kelimesinin önceleri ihtiyaç sınırları doğrultusunda sadece “anıt, taş yazıt” anlamlarını karşılayan bir terim olarak karşımıza çıktığını; yazıtlar döneminin hemen ardından toplumdaki sosyal, kültürel ve siyasî değişimler sonucu gelişen ve genişleyen yazın alanına karşılık, kapsamlı bir terim olarak kullanılmaya devam ettiğini söylemiştir. Mektup kavram alanına ait *bitig* terimlerinin, mektupların muhtevasına göre veya yazılış amacına göre türetilmiş olduğunu belirten Azılı, Türklerin bilhassa eski Türkçe dönemindeki yazılı envanterine bakarak ileri düzeyde bir mektup yahut mektuplaşma geleneğine sahip olduğunu ifade etmiştir (2019: 18-19). Gülensoy, madde başı aldığı bitik kelimesinin etimolojisini <*biti-k* olarak verdikten sonra kelimenin Anadolu ağızlarındaki kullanım örneklerini *biti*, *bitgi*, *bitik* “defter; mektup; kitap” şeklinde sıralamış; çağdaş diyalektlerdeki formlarını ise Karay/Karaim Türkçesi *bitig* “mektup”, Kumandu *piçig* “kitap”, Yeni Uygur *pütük* “mektup” biçiminde ifade etmiştir. Eski Türkçe *biti*- “yazmak” fiilinin Çince *bir/biir* “yazı fırçası” < Modern Çince *pi* < Eski Çince *pyit* sözcüğünden geldiği görüşünün yanlışlığına vurgu yapmış; kelimenin Türkçeden Kürtçeye *bitik*, *witık*,

⁴ Türkoloji alanında kelime hakkında yapılan çok fazla etimoloji/söz varlığı çalışması olduğu için sözcük hakkında verilen bilgi ayrıntılı tutulmamıştır.

ıttık şeklinde geçtiğini söylemiştir (2007: 152a). Clauson da madde başı aldığı *bitig* kelimesinin kökenini *biti-* fiiline dayandırmış; kelimenin açıklamasını ise “a general word for anything written, 'inscription, book, letter, document', etc. || 'yazıt, kitap, mektup, belge' vb. yazılı her şey için kullanılan genel bir sözcüktür.” olarak vermiştir. Sonrasında ise kelimenin tarihi ve çağdaş yazı dillerindeki kullanım örneklerini sıralamıştır (1972: 303a-b).

Tanımlar

1. *bilir bolsa tegme türlü bitig / anın saklasa ötrü kılsa itig* “Hazinedar bütün bu çeşit kayıt usullerini bilmeli ve böylece işini emniyetle tanzim etmelidir.” (KB 2780)
2. *iligin selam könyül aytu bitig / bitidim esenlik öze ay tetig* “Bu hükümdardan selam ve hatır sorma mektubudur; ey zeki insan bunu sana sağlık dileği ile yazdım.” (KB 3197).
3. *munu sözledim söz bitigin ulam / tükettim sözümüni kuruttım kalem* “İşte yazı ile ulaştırılacak sözlerimi söyledim; sözümü bitirdim ve kalemi sildim.” (KB 3273)
4. *bitig türdi badı öze tamgalap / sunup birdi ögdülmiş aldı ulap* “Mektubu katladı, bağladı ve üzerini mühürleyerek uzattı; Ögdülmiş gelip elinden aldı.” (KB 3275)
5. *iligke du'açı bitidim bitig / selamın esenlik öze ay tetig* “Hükümdara duacı sıfatıyla mektup yazdım, ey zeki, sana selam eder ve sağlık dilerim.” (KB 3731).
6. *ilig yarlıkamış bitig birle söz / okıdım bitigin yaruk boldı köz* “Hükümdar mektup yazmak lütfunda bulunmuş, mektubu okudum, gözüm sevinçle parladı.” (KB 3732)
7. *tüketti sözün türdi badı bitig / sunup birdi aldı kadaşı tetig* “Sözünü tamamladı, mektubu katlayıp bağladı, uzattı ve zeki kardeşi aldı.” (KB 3811)
8. *devat koldı kagaz yana ok ilig / kalem aldı elgin bitidi bitig* “Hükümdar, kâğıt, kalem istedi; kalemi eline alıp mektup yazdı.” (KB 3896)
9. *tüketti bitig türdi badı katıg / kalık tanı esti kuruttı hatıg* “Mektubu tamamladı, dürdü ve iyice bağladı; havadan serin bir esinti esti ve yazıyı kuruttu.” (KB 3941)
10. *anıg bitigi içinde köni yol yarlıkamaçlık anlarça kim olar İdileriçe korkarlar.* (RKT 28/30b1)

2.3. eşkinci 'koşa koşa giden at postası' DTS 186a, DLT I, 109-9

TDK Güncel Türkçe Sözlükte “Savaşa giden eyalet askeri” (URL-16) olarak kullanılan *eşkinci* kelimesi, Tarama sözlüğünde *eşkinci/eşkincü* “Atla sefere katılan bir sınıf tumar sahibi” (URL-17), Tarih Terimleri Sözlüğünde ise “1. Savaşa giden eyalet askeri. 2. II. Mahmut zamanında batılı yöntemlerle eğitilmek üzere kurulan askerî örgüt” (URL-18) anlamlarıyla verilmiştir. Ögel, kullanımına XI. yüzyıl Orta Asya Türkleri ile birlikte başlanan *eşkinci* kelimesi hakkında;

Anlaşıldığına göre eşkin sözü başlangıçta manasını, yine tabiatın almıştı. Çünkü kaynağımız, "akıp inen, kayan toprak" için de, eşkin toprak dendiğini söylüyordu. *Eşkin* veya *işkin* sözü Anadolu dışında, yalnızca Çağatay Türk kültür çevresi ile kuzeydeki Baraba Türklerinde yaşamıştır. O da

yalnızca atın tırısı manasında söylenmişti. Kuzeydeki Baraba Türklerinde ise, *işkinçi*, bazan "atı tırısı kaldıran kimse" karşılığı olarak söylenmişti. Diğer Türklerde, *eşkinçi* sözünün "devlet ile ilgili manası" artık kalmamıştı. Anadolu ve Osmanlı Türklerinde ise, *eşkinçinin* bir devlet memurluğu ile ilgili manası, -eski Türklerde olduğu gibi- hiç değişmeden devam etmişti."

açıklamasında bulunmuştur. Sistematik bir biçimde süregelen posta hizmetleri için, belirli posta konaklama yerlerinde at değiştirme yöntemiyle haber ulaştırma yani 'ulak' sistemi doğmuştur. *Ulak* sözcüğüyle başlayan, *arkış* ve *eşkinçi* sözcükleriyle devam eden kavramların Türklerde posta hizmetleri ve habercilerini ifade etmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir (Düzenli & Kavuran, 2004: 192). Gülensoy ve Eren'in sözlüğünde rastlanmayan kelime hakkında Clauson, madde başı aldığı *eşginçi* kelimesinin *esgin* sözcüğünden türetildiğini belirttiikten sonra Kuzey Doğu lehçelerinden Baraba'da *işkinçi* ve Güney Batı lehçelerinden Osmanlı Türkçesinde *eşkinçi* formlarındaki kullanım örneklerini sunmuştur (1972: 261b).

Tanıklar

1. *koşa koşa giden at postasına eşkinçi denir.* (DLT I, 109-9)

2.4. ilçi/elçi 'devlet adamı, bey, hükümdar; elçi' KB 427, 2703, 6456

Elçi sözcüğünün etimolojisi *il ya da el* kelimesine dayanmaktadır. *İl/el* kelimesinin ne anlama geldiğine dair farklı görüşler vardır. Kapalı *e* sesi ile yazılan "*el*" kelimesi, günümüze dek yaşayan en eski Türkçe kelimelerden birini oluşturmaktadır. Bugün eski Türkçede kullanılan anlamı dışında "yabancı, el, başkası" manasına da gelmektedir. *Kutadgu Bilig*'de *il* kelimesi "ülke, devlet, memleket" anlamında kullanılmıştır. Eski Türk yazıtlarında "devlet" anlamına gelen *il/el* terimi, yüzyıllardır bu manasını korumuştur (Vardan, 2012: 33-35). TDK Güncel Sözlükte "1. Bir devleti başka bir devlet katında temsil eden kimse; sefir, 2. Bir uzlaşma sağlamak veya iş bitirmek için birinin yanına gönderilen kimse, 3. peygamber" (URL-19) olarak verilen kelime, Tarama Sözlüğünde *elçi* (*elçü*) "1. Elçi. 2. Peygamber." (URL-20); Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde ise *Menemen -İzmir, Yavuz *Şavşat -Artvin, İrişli, Bayburt *Sarıkamış -Kars, *Erciş -Van yörelerinde "Kız istemeye gönderilen kimse, görücü, dünür", Bağlılı *Eğridir -Isparta, *Bor -Niğde yörelerinde ise "İki kişi arasında söz getirip götürülen, bunu iş ve huy edinen (kimse)" (URL-21) anlamlarına gelecek şekilde tanıklanmıştır. Gülensoy, "elçi, sefir" olarak verdiği kelimenin etimolojisini <*él+çi şeklinde yapmış; Anadolu ağızlarındaki kullanım örneklerini *elci*, *elçi*, *elçi*, *elçim* biçiminde göstermiştir. Kelime çağdaş diyalektlerde ise Azeri, Kırgız, Özbek *elçi*, Yeni Uygur *älçi*, Kazak *elşi*, TatarKazan *ilçi*, Türkmen *ilçi*, Başkurt *ilsi* olarak sıralamıştır (2007: 327b). Kelimeye, Eren'in sözlüğünde tesadüf edilmemiştir. Clauson, madde başı verdiği *elçi* sözcüğü hakkında "The modern meaning is 'ambassador, representative- tive of government in foreign countries', and there is nothing in the early texts to suggest that it ever had any other meaning, although in some Uyg. Civ. contracts it appears as a Proper Name. It seems clear that in the early period it was not a hereditary title, but, like bilge:, é:l öge:si:, çavuş, etc., an appoint- ment normally held by a commoner and not a member of the royal family || Modern anlamı 'büyükelçi, yabancı ülkelerde hükümeti temsil eden kişi'dir ve bazı Uygurca sözleşmelerde özel İsim olarak geçmesine rağmen ilk metinlerde başka bir anlamı olduğunu gösteren hiçbir şey yoktur. Sivil hukuk sözleşmelerinde özel İsim olarak geçmektedir. Erken dönemde kalıtsal bir unvan olmadığı, bilge:, il ögesi, çavuş vb. gibi normalde kraliyet ailesinin bir üyesi değil, halktan biri tarafından yapılan bir memuriyet olduğu açıktır." açıklamasında bulunmuş; kelimenin *él* sözcüğünden türetildiğini söylemiştir. Sonrasında ise kelimenin tarihi lehçelerdeki kullanım örneklerini sıralamıştır (1972: 129a).

Tanıklar

1. *basutçı kerek erke yarıçılar / ukuşluğ biliglig büğü elçiler* “Destek gerek beye, yardımcılar akıllı, bilgili, bilge elçiler.” (KB 427)
2. *bu begler işiñe tusulur kişi / bu üç türlü ol kör ayı ilç başı* “beylerin işine yarayan kimseler şu üç türlü insanlardır ey hükümdar.” (KB 2703)
3. *namâz rûza birle yoriğlı kişi / munâfık atandı ay ilç başı* “Namazı, orucu bırakmayan kişi, münafık sayıldı ey ilç başı.” (KB 6456)

2.5. saw ‘mektup, risale’ DLT III, 155-3; **sawçı/sabçı** ‘elçi’ DLT III, 154-21

Sav kelimesi *Dîvânu Lugâti't Türk*'te geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud, Türk atasözü örnekleri için kullandığı *sav* terimini “söz, haber, salık, mektup, risale, atalar sözü, darbimesel, kıssa, hikâye, tarihsel şeyler” anlamlarıyla açıklamıştır (DLT III, 154, 16-20). Oğuzlar, elçi anlamında “*sawçı*” kelimesini kullanmışlardır. Bu, akraba ve dünürler arasında yazı ile gidip gelen kişi için söylenmiş bir ifadedir. *Savçı* kelimesi, “sözcü, elçi, peygamber, dilmaç, dünürücü, haberci, geveze” anlamlarına gelmektedir (Vardan, 2012: 51). *Sawçı* ise “söz; haber, bilgi; mesaj” anlamlarını taşıyan *sav* < *sab* sözcüğü ile isimden isim yapma eki {-çI} eki eklenerek türetilmiş bir sözcüktür. Eski Türkçe döneminde “sözcü; haberci” anlamını taşıyan *savçı* sözcüğü Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinde genellikle “sözcü, haberci; elçi; peygamber” anlamlarında kullanıldığını belirten Kavallı, kelimenin çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesi (sâvçı) ve Türkmen Türkçesinde (savçı) “görücü, dünürücü” anlamını taşıyarak varlığını sürdürdüğünü; sözcüğün çağdaş lehçelerden yalnızca Kazak Türkçesiyle aynı anlamda varlığını devam ettirdiğini belirtmiştir (2021: 333-338). Anadolu ağzlarından Bayadı, -Ordu ağzında kelimeye “Sözcü, mektupçu” kullanımıyla rastlanmaktadır (URL-22). Eski Türkçede “elçi” anlamında kullanılan *savçı* kelimesi Farsça peygamber “haberci” kelimesinin etkisiyle anlam etkilenmesine uğrayarak İslamiyet'ten sonra dini bir terim olarak “peygamber” anlamında kullanılmıştır. Gülensoy, *savçı/sabçı* kelimesinin Eski Türkçede ve Orta Türkçedeki formlarını verdikten sonra çağdaş lehçelerdeki kullanımlarını Kazak *sauşı*, Tobol *savçı* şeklinde göstermiştir (2007: 742a-b). Eren, sözlüğünde kelimeye yer vermezken Clauson, madde başı aldığı *savçı* kelimesinin *sav* sözcüğünden türetildiğini belirtmiş; açıklamasını ise “normally 'messenger', and so a less distinguished term than yala:vaç (a l.-w., q.v.); but as in this meaning it corresponded to Ar. rasul it was used by early Moslem Turks for 'the Prophet'; in this sense it was soon displaced by the Pe. l.-w. paygambar and now survives only(?) in NE Tob. *sawçı* 'go-between' || Normalde 'elçi' ve bu yüzden yala:vaç'tan (a l.-w., q.v.) daha az seçkin bir terimdir; ancak bu anlamda Arapça 'rasul'a karşılık geldiği için erken Müslüman Türkler tarafından 'Peygamber' için kullanılmıştır. Bu anlamda kısa süre sonra Farsça l.-w. paygambar kelimesinin etkisiyle kullanımdan kalkmıştır ve şimdi sadece (?) Kuzey Doğu Tobol diyalektinde *sawçı* 'ara bulucu' olarak hüküm sürmektedir.” şeklinde yapmıştır. Sonrasında ise kelimenin tarihi lehçelerdeki kullanım örneklerini art zamanlı sıralamıştır (1972: 785a-b).

Tanıklar

1. *bilge eren sawların algıl öğüt / eğhgü sawıñ eğhlese özge sinğer* “bilgin adamların sözlerini öğüt olarak al, iyi söz tesir ederse öze siner.” (DLT III, 155-3).

2. *Elçiye sawçı denir. Çünkü elçi bir takım haberler söyler ve yazılan şeyi eriştirir. Sawçı, güveyiler, kayınlar, dünürler arasında gelip giden, elçilik yapan kişi. Çünkü sawçı onun sözünü buna, bunun sözünü ona anlatır.*(DLT III, 154-21)

2.6. tıgrak ‘elçi, haberci, postacı’ DLT III, 65- 13

Göksu, kaynaklarda istihbarat ve haber alma işini yapanlara *tıgrak*, *küreğ/körüg*; habercilere *sab(v)çı*; devlet aleyhine çalışan düşman casuslarına ise *çaşıt* dendiğini ifade etmiştir (2009: 276). Kıpçaklarda *tıgrak* kelimesi “postacı, haberci, elçi” anlamında kullanılmıştır (Vardan, 2012: 51).

Tanıklar

1. *yandı erinç oğrağı/ keldi berü tıgrağı / özi kıuyı oğrağı/ aıplar kamuğ tirkeşür* “belki niyetinden vazgeçti/ elçisi geldi/ kendi derenin dönemecinde/ yiğitlerin hepsi (savaş için) toplaşır.” (DLT III, 65- 13)

2.7. tildem ‘haberci, peygamber’ KB 5651

Eski Türkçede “haberci, peygamber, iyi konuşan, hatip” anlamlarına gelen kelimeye Gülensoy, Eren ve Clauson’un sözlüklerinde rastlanmamıştır.

Tanıklar

1. *negü tir eşitgil kişi tildemi/ kamuğ kılgu işke kişeş ol emi* “dinle, Tanrı’dan insanlara haber getiren nebi ne der, her yapılacak işe meşveret ile çare bulunur.” (KB 5651)

2.8. yalafar ‘hakanın gönderdiği elçiye verilen ad’ DLT III 47-23, KB 3818; yalawaç/ yalavaç ‘elçi, peygamber’ KB 2362, KB 2495, KB 2593 vd., TIEM 73 42v/9-43r/1, DLT III, 47-18

TDK Güncel Türkçe Sözlükte “peygamber” (URL-23) olarak verilen *yalavaç* kelimesi, Tarama Sözlüğünde de “Peygamber, haberci, elçi” (URL-24) anlamına gelecek şekilde açıklanmıştır. *Yalafar* “hakanın gönderdiği elçiye verilen ad” şeklinde ifade edilmektedir. Elçilerin getirdiği mesaj kutsal olduğu için yalafar öldürülmez, casusluk yapmadıkça onlara zarar verilmezdi (Akpınar, 2022: 472). *Yalavaç* ya da *yalawaç* sözcüğü ise “peygamber” anlamındadır. M. Safran’a göre, Türklerde elçiye *yalavaç* denilmiştir. İnan, Yusuf Has Hacib’in peygamber yerine *yalavaç* kelimesini kullandığını ifade etmektedir. Ancak, “Kutadgu Bilig”de *yalavaç* kelimesi hem peygamber hem de elçi anlamında kullanılmıştır (Vardan, 2012: 50). Gülensoy, yalavaç kelimesinin etimolojisini < OT. *yalava*-‘töhetlemek’ + *-w(v)aç* biçiminde vermiştir (2007: 1043a). Kelimeye Eren’in Sözlüğünde rastlanmazken Clauson, *yala:vaç/yala:waç/yala:var* kelimelerinde bulunan *-va:ç/-wa:ç* eki için “Farsça bir ses” ifadesini kullanarak “sanduwa:ç” sözcüğünü örnek vermiştir. “-var” ekinin Farsça bir son ek olduğunu “-vaç” ekinin ise hiçbir Farsça sözlükte bulunmadığını belirten Clauson, “yalavaç” kelimesinin orijinalinin bir hükümdardan başka bir hükümdara giden diplomatik elçi, büyükelçi; Maniheist ve Müslüman (dini) terminolojisinde “peygamber” olduğunu ifade etmiştir. Akabinde kelimenin tarihi lehçelerdeki kullanım örneklerini Eski Uygur Türkçesinden itibaren tanımlamıştır (1972: 921a-b).

Tanıklar

1. *yaş ot köymes, yalafar ölmes* “yaş ot yanmaz, elçi ölmez.” (DLT III, 47-23)
2. *kalı başğuka bulmasa sen yarı / yalawaç ıdıp sen bar illeş yarı* “Yenmek için çare bulamazsan eğer anlamaya varmak için sen elçi gönder.” (KB 2362)
3. *ya yat baz yalawaç keliş ya barış / boşuğ bėrgü açuğ olarka tegiş* “Yabancı elçilerin geliş gidişine onlara armağan verilmesine.” (KB 2495)
4. *bilir sen sėziksiz ajun begleri / yalawaç ıdur ildin ilke eri* “Bilirsin kuşkusuz dünya beyleri, gönderir ilden ile elçi.” (KB 2593)
5. *ayu bėr maña bir bilig söz uzu / yalawaç ıdur ildin ilke özi* “Deyiver bana sözü bilgece, elçi gönderirken ülkeden ülkeye.” (KB 2594)
6. *negü teg kerek bu yalawaçlık er / añar bütse begler karulatsa yėr* “Nasıl olması gerek ki elçinin, beyler güvensin ve onu yollasın.” (KB 2595)
7. *bu yanlığ kerek barça erdem bilir / bu yanlığ yalawaç tilekke tegir* “Elçilik için bütün bu faziletleri bilen bir insan lazımdır, böyle elçi işinde muvaffak olur.” (KB 2637)
8. *yalawaçka bolmaz ölüm ya kuyın / eşitmiş sözün çın tegürse tilin* “elçi işittiği sözü aynen ulaştırırsa, ona ölüm ve ceza yoktur.” (KB 3818)
9. *tağı yalawaç ya'küb oğlanları tapa haқиқāt üze men keldim sizke nişan birle idinizdin* (TIEM 73 42v/9-43r/1)

2.9. yarlığ⁵ ‘emir, ferman, buyruk, mektup’ DLT I, 87-17, KB 1767, TIEM 73 294v/1-2, RKT 33/10a2

TDK Güncel Türkçe Sözlükte “ferman” (URL-25) anlamına gelen *yarlık* kelimesi, Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğünde Kayseri yöresinde “Buyruk, emir” (URL-26) anlamıyla yaşamaktadır. Tarih Terimleri Sözlüğünde de yarlık kelimesine aynı anlama gelecek şekilde rastlanmıştır; kelimenin eş anlamlıları olarak “ferman, berat, menşur” ifadeleri verilmiştir (URL-27). Eski Türkçe *yarlığ* “buyruk, emir, ferman” kelimesinin kökeni hakkında günümüze kadar bir takım çalışmalar yapılmakla beraber birçok eserde de bu kelime ile ilgili görüşler ortaya atılmıştır. Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerde de *yarlığ* “emir, ferman, buyruk” olarak geçmektedir. Kâşgarlı Mahmut, *Divânu Lugâti’t Türk*’te *yarlığ* kelimesini Çiğil lehçesinin söz varlığı içerisinde değerlendirmiş ve “hakanın, fermanı, buyruğu” şeklinde açıklamıştır. *Kutadgu Bilig*’de ise *yarlıka*- “buyurmak, emretmek” anlamlarında kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde ise *yarlığ* kelimesi “ferman, buyrultu” anlamlarında Türkçenin söz varlığı içerisindeki yerini korumuştur (Güner, 2013: 1555-1557). Gülensoy, *yarlık* kelimesinin Eski Türkçedeki kullanımını “hükümdar buyruğu, ferman”, Orta Türkçedeki kullanımını ise “emir, hakanın mektubu, fermanı, buyruğu” olarak göstermiş; kelimeyi <*yā ‘yansıma’+r’ bağırma, duyurma, ilan etme’+lık olarak tahlil etmiştir (2007: 1077b). Eren’in sözlüğünde kelimeye tesadüf edilmezken Clauson, *yarlığ* kelimesini “üstten alt rütbeye verilen emir” olarak ifade etmiştir.

⁵ Türkoloji alanında kelime hakkında yapılan çok fazla etimoloji/söz varlığı çalışması olduğu için sözcük hakkında verilen bilgi ayrıntılı tutulmamıştır.

Yapısındaki sıfat türeten *+lıg* ekine rağmen kelimenin köken bakımından açıklanmadığını ve alıntı olduğunu söylemiştir (1972: 966b-867a).

Tanımlar

1. *ıdimiz yarlığı* “Tanrımızın emri” (DLT I, 87-17)
2. *öküş edgü yarlığ tümen edgü söz / ilig yarlıkadı yakın boldı söz* “Hükümdar ona verdiği beratlarda kendisinden büyük bir sitayişle bahsetti ve o hükümdarın yakınlarından oldu.” (KB 1767)
3. *tağı yıllar içinde Tanrıka yarlığ andın öñdün anda keğin ol kün sewnür kertgünügliler.* (TİEM 73 294v/1-2)
4. *ündegüçi Tanrıka yarlığı birle.* (RKT 33/10a2)

2.10. yazıgçı ‘yazıcı, elçi’ DLT III, 55-8

Oğuzlar’da “akrabalar arasında mektup getirip götürten elçi”lere *yazıgçı* denilmiştir. Evlenecek erkek için kız istemeye giden görüncüler kız alıp verecek aileler arasında mektupla haberleşme sağlamaktadır. Bunu da *yazıgçılar* yapmaktadır (Vardan, 2012: 53).

Tanımlar

1. *hısımlar arasında mektup getirip götürten elçi.*(DLT III, 55-8).

Sonuç

Karahanlı Dönemi eserleri raflarda büyük bir yer edinmiş ve Türk dünyasına önemli katkıda bulunmuştur. Yukarıda ele aldığımız ulaştırma, haberleşme, iletişim gibi kavramlar insanlık tarihi boyunca önemli bir konu olarak karşımıza çıkmış, gerek sosyal gerek ekonomik yönden insanlığı etkileyen bir yapıya sahip olmuştur. Çalışmada ele alınan ulaştırma ve iletişim söz varlığıyla ilgili kavramlar, Karahanlı Türkçesi Dönemi’ne ait olup, bazıları bugün hala dilimizde canlılığını koruyan dil unsurlarıdır. Bu da tarihi duyarlılığın ve kültürel devinimin bir yansıması olarak dilin bünyesinde saklı bir hazine görevi görmesi bakımından ehemmiyetlidir. Bu kavramlar, Türkçenin gerek tarihi gerekse çağdaş diyalektlerinde insanların yaşam kalitesi ve sosyalleşmesi açısından büyük önem arz etmiştir. İster ulaşım ister haberleşme olsun Karahanlı Dönemi eserlerinde bu konulara dair sözcükler somut bir şekilde ifade edilmiştir. Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinden yola çıkarak ele aldığımız bu çalışmada konular tematik olarak “1. Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinde yollar ve ulaştırma”, “2. Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinde posta ve posta teşkilatı” olmak üzere iki farklı başlık altında incelenmiştir. “Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinde yollar ve ulaştırma” başlığı altında **çağır / çığır, ertik, eşkin, keñ yollar, oruk, özi, teriñ urı, tezginc yol, ulınc/olınc yol, yırağ el, yol ve yolağ** kelimeleri olmak üzere 12, “Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinde posta ve posta teşkilatı” başlıkları altında da **arkış, bitig, eşkinci, ilç/elçi, saw/ sawçı/sabçı, tığrak, tildem, yalafar/ yalawaç/ yalavaç, yarlığ** ve **yazıgçı** kelimeleri olmak üzere 10 kavram ele alınmıştır. Çalışmaya dâhil edilen kelimelerin etimolojilerine de değinildikten sonra sözcüklerin kullanım şekilleri dönem eserleri aracılığıyla tanımlanmıştır. Gerek Eski Türklerde gerekse günümüzde söz varlığımızın önemli bir kısmını oluşturan ulaştırma ve iletişimle ilgili kavramların yaygınlığı dönem eserleri aracılığıyla ortaya konmuş; güncel

Türkçemizde canlılığını koruyan ifadeler ise madde başı alınan kelimenin altında açıklanarak çalışma nihayete erdirilmiştir.

Kısaltmalar

AH	Atebetü'l-Hakayık
Ar.	Arapça
bk.	bakınız
DLT	Dîvânu Lugâti't Türk
DS	Derleme Sözlüğü
DTS	Drevnetyurkskiy Slovar
ET	Eski Türkçe
KB	Kutadgu Bilig
krş.	karşılaştırınız
OT	Orta Türkçe
RKT	Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası)
Rus.	Rusça
TİEM	Türk İslam Eserleri Müzesi Satır Arası Kuran Tercümesi
vd.	ve diğerleri
Yun.	Yunanca
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Akbulak, Özlem (2014). "Divanü lûgat-it-Türk'te yer şekillerine ilişkin terimler." *Turkish Studies*, 9(6), 17-38.
- Akpınar, Ahmet (2022). "Şançî III (E 152) yazıtının ilk iki satırıyla ilgili okuma ve anlamlandırma önerisi." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 11(2), 460-482.
- Arat, Reşit Rahmeti (1947). *Kutagu bilig I Metin*. Milli Eğitim Basımevi.
- Arat, Reşit Rahmeti (1959). *Kutagu bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, Reşit Rahmeti (1992). *Atebetü'l-hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, Aysu (2004). *Karahanlı Türkçesi: Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Ryland nüshası), giriş-metin-notlar-dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, Besim (1985). *Dîvânu lugâti't Türk I-III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim (1986). *Dîvânu lugâti't Türk IV (Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Azılı, Kenan (2019). "Eski Türklerde mektup/mektuplaşma kavram alanına ait "bitig"ler üzerine bazı düşünceler." *Türkbilig*, 37, 11-20.
- Bayrak, Selin (2021). "Eski Türklerde haberleşme: tuncukuk örneği." III. Uluslararası toplum ve kültür araştırmaları sempozyumu (1-3 ekim 2021) tam metin bildiriler kitabı içinde (ss. 162-178). Çanakkele: TOKÜAD Yayınları.
- Clauson, Sir Gerhard (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.
- Clauson, Sir Gerhard (2005). "Altayca teorisinin leksikoistatistiksel bir değerlendirmesi." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 5(2), 311-323.

- Düzenli, Şükran & Kavuran Tamer (2004). "Görsel iletişim aracı olan pul'un tarihi gelişimi ve grafik ürün olarak önemi." C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, 28(2), 187-204.
- Emir Necipoviç, Necip (2016). Uygurca-Türkçe sözlük. İklil Kurban (Çev.). Şanghay.
- Erdal, Marcel (1991). Old Turkic Word Formation I-II. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- Eren, Hasan (1999). Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Göksu, Erkan (2009). "Kutadgu bilig'e göre Türk savaş sanatı." Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(6), 266-281.
- Gülensoy, Tuncer (2007). Türkiye Türkçesindeki sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü: etimolojik sözlük denemesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, Galip (2013). "Yarlıg "buyruk, emir, ferman" ve yarlıka- "(Tanrı) buyurmak; lütfetmek" kelimelerinin kökeni." Journal Of Turkish Studies, 8(1), 1551560.
- Güngördü, Erol (2009). "Türkçede -ka- pekiştirme eki (intensive suffix -ka-)." Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 57(2), 7-43.
- Güngördü, Erol (2012). "Köken bilimsel çözümler." Gazi Türkiyat, 1(10), 109-126.
- Güzel, Ferdi (2021). Türkiye Türkçesi ağızlarında eskicil (arkaik) kelimeler. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Kalan, Ekrem (2014). "XIII-XIV. yüzyıllarda kuzey ipek yolu ve altın orda hanları'nın ticaret politikaları." Avrasya Etüdüleri, 45(1), 43-62.
- Kavallı, Seda (2021). "Savcı" sözcüğünün anlam ve kavram alanı hakkında bir değerlendirme." Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences, 7(37), 333-340.
- Kekevi, İbrahim (2020). "Tonyukuk yazıtında geçen "oruk" sözcüğünün etimolojisi ve bağlam anlamı." Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 17(66), 539 - 547.
- Kök, Abdullah (2004). Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (Tiem-73 1v-235v/2) giriş-inceleme-metin-dizin. Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kök, Abdullah (2010). "XI. yüzyılda Türk dünyasında haberleşme metonimleri." Turkish Studies, 5(1), 908-923.
- Köprülü, Fuat (1961). Berîd. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Meriç, Sinan (2019). "13. yüzyılda Moğol posta teşkilatı (yam)." Yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi * Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Nadalyayev V. M, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak (1969). Drevnetyurkskiy Slovar'. Leningrad: Akademiya Nauk.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2013). "Eski Türk mektuplaşma geleneği üzerine kutadgu bilig açısından bir değerlendirme." Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 10(3), 6-30.
- Ögel, Bahaeddin (1978). Türk kültür tarihine giriş 4, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özbek, Süleyman (2018). "Güvercin kanadında gelen haber: ortaçağ Türk-İslam devletlerinde posta güvercinleri." Gazi Türkiyat, 23, 19-44.
- Özdemir, Onur (1998). "Türkiye'de modern posta teşkilatı'nın kuruluşu ve gelişimi." Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Saraç, Hüseyin (2017). "Osmanlılarda ulaşım ve haberleşme ağlarının gelişimi ve dönüşümü." Cappadocia Journal of History And Social Sciences, 9, 247-266.
- Şahin, İbrahim (2013). "Türkiye yeradiliminde terim ve tür sınıflandırması sorunları." Avrasya Terim Dergisi, 2013, 1 (1): 46-58.
- Şirin User, Hatice (2005). "Tonyukuk yazıtı'nda geçen (uğur kalıtdım) ibaresi üzerine yeni bir anlamlandırma teklifi." Erdem, 16(48), 157-168.

- Şirin User, Hatice (2016). Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tarama Sözlüğü I-VIII (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekir, Süleyman (2021). "Erken Cumhuriyet yıllarında Türkiye'de iletişim araçları: posta, telefon, telgraf ve telsiz (1925-1930)." *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6, 270-285.
- Temel, Emine (2015). "Eski Uygur Türkçesi dönemine ait iki mektup örneği." *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 127-141.
- Türk Dil Kurumu (1993). Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü, I-XII. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uçar, Erdem (2018). "Bilge Kağan (Doğu 41) Yazıtındaki NİNYN İbaresini Üzerine." *JOTS*, 2(1), 67-83.
- Ünlü, Suat (2004). Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TIEM 235v/3-450r/7) giriş-metin-inceleme-analitik dizin. Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünlü, Suat (2018). Karahanlı Türkçesi ilk Türkçe satır-arası transkribeli Kur'an tercümesi (tiem 73) - Türkiye Türkçesi mealli karşılaştırmalı Kur'an-ı kerim (1-4. cilt). Konya: Konya Selçuk Belediyesi.
- Vardan, Nurdan (2012). İslam öncesi Türk kültüründe elçi ve elçilik müessesesi. Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Veli, Hatice (2022). "Uygur sivil belgeleri ışığında eski Uygurlarda at." *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, 71-79.
- Wilkens, Jeans (2021). Handwörterbuch des Altuigurischen (Altuigurisch - Deutsch - Türkisch), eski Uygurcanın el sözlüğü (Eski Uygurca - Almanca - Türkçe). Deutschland: Herausgegeben Von Der Akademie Der Wissenschaften Zu Göttingen.
- Yıldız, Hüseyin (2018). "Eski Uygurca arviş kelimesinin etimolojisi üzerine." *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology*, 28(2), 277-309.

Elektronik kaynaklar

- URL-1 Güncel Türkçe Sözlük *çığır* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 03.08.2023)
- URL-2 Güncel Türkçe Sözlük *eşkin* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-3 Tarama Sözlüğü *eşkin* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-4 Nişanyan Sözlük *eşkin* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 04.08.2023)
- URL-5 Güncel Türkçe Sözlük *gen* ve *geniş* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-6 Erzurum İli Ağzları, İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler *geniş* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-7 Nişanyan Sözlük *geniş* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-8 Güncel Türkçe Sözlük *yol* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-9 Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü *yol* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-10 Güncel Türkçe Sözlük *yolak* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-11 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü *yolak* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-12 Etimoloji Sözlüğü *yolak* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-13 Güncel Türkçe Sözlük *betik* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-14 Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü *bitik* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-15 Karakoç, Şafak (2021). "Eski bir kelime "bitig-betig" (<https://www.batiantalya.com.tr/eski-bir-kelime-bitig-betig>, erişim tarihi: 05.08.2023)

- URL-16 URL-13 Güncel Türkçe Sözlük *eşkinci* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-17 Tarama Sözlüğü *eşkinci* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-18 Tarih Terimleri Sözlüğü *eşkinci* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-19 Güncel Türkçe Sözlük *elçi* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-20 Tarama Sözlüğü *elçi* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-21 Türkiye'de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü *elçi* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-22 Türkiye'de Halk Ağızından Derleme Sözlüğü *savcı* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-23 Güncel Türkçe Sözlük *yalavaç* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-24 Tarama Sözlüğü *yalavaç* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-25 Güncel Türkçe Sözlük *yarlık* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-26 Tarama Sözlüğü *yarlık* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)
- URL-27 Tarih Terimleri Sözlüğü *lık* maddesi (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 05.08.2023)